

Goudse bijbel met een lange voorgeschiedenis

Paul H.A.M. Abels

12

Tidings 2009

Voor het eerst in de geschiedenis verscheen het afgelopen jaar een bijbel die expliciet wordt aangeduid als ‘Goudse bijbel’. Dat wil echter niet zeggen dat er in het verleden geen Goudse bijbels van de persen zijn gekomen. In deze aflevering van Goudana zal nader worden ingegaan op enkele edities van de Heilige Schrift die een bijzonder Gouds stempel dragen. Het is tekenend voor de beeldcultuur die onze tijd kenmerkt, dat de jongste loot aan de stam zijn Goudse karakter vooral dankt aan de illustraties. Het zijn bovenal de afbeeldingen van de gebrandschilderde ramen van de Janskerk die het boek zijn Goudse karakter geven, al mag niet onvermeld blijven dat ook de initiatiefnemers – de welbekende boekhandel (voorheen de gezusters) Smit aan de Korte Tiendeweg en het Fonds Goudse Glazen – en Henny van Dolder, als schrijfster van de historische toelichting, eveneens dochters zijn van Sint-Jan.

De bijbeltekst in deze ‘Goudse bijbel’ is dezelfde als die in de zogeheten Naardense bijbel en is een vertaling uit 2004 van P. Oussoren. In de goed gereformeerde tradi-

*De Goudse Bijbel met sluitwerk
(foto Paul Abels)*

tie is deze vertaler daarbij dichtbij de grondtekst van de zogeheten Statenvertaling gebleven, die na de bekende Synode van Dordrecht (1618-1619) vervaardigd is in opdracht van de Staten-Generaal. Van deze vertaling verschenen in Gouda in de loop der eeuwen enkele drukken. Maar ook in de voorafgaande – katholieke – tijd kwamen enkele bijbels of bijbeldelen van de persen bij Goudse drukkers. Zo’n bijbeluitgave van een Goudse drukker zouden we evenzeer kunnen aanduiden als een ‘Goudse bijbel’. Deze aanduiding is zelfs te geven aan een bijbel die niet in Gouda is gedrukt, maar wel specifiek Goudse eigenaarskenmerken draagt. Ook van deze categorie zal in deze aflevering een voorbeeld aan de orde komen.

Vroege Goudse bijbels

Het is veelzeggend voor het belang van de bijbel dat het allereerste boek dat de bekende boekdrukker Gheraert Leeu op 24 mei 1477 in Gouda van de persen liet komen een deel van het Nieuwe Testament was (*Hyer beghinnen alle die epistelen ende evangelien vanden gheheelen jaere die een na den anderen volghende: ende oec mede die prophecien ghenomen uut der bibelen volmaectelijc ende gherechtelijck over gheset uut den latine in goeden duytsche. ghelikerwijs als men houdende is inder heiligher kercken*). De Schrift werd in deze vroegste periode van de boekdrukkunst nog niet door leken gelezen en bijbels verschenen daarom hoofdzakelijk in het Latijn, een taal die alleen geestelijken en geleerden machtig waren. Leeu zag blijkbaar brood in een Nederlandstalige markt, net als twee Delftse drukkers (Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch.), die in hetzelfde jaar de bekende ‘Delftse bijbel’ uitbrachten. Overigens bevat deze beroemde bijbel alleen het Oude Testament. In Gouda verscheen in 1584 nog een andere uitgave van de evangeliën en brieven bij een onbekende Goudse drukker, zoals blijkt uit het impressum aan het einde van het boek: “Ende sijn gheprent ter Goude in Hollant int jaer ons heren M cccc ende lxxxiiij [1484]: op St. Jans Baptisten avont”.³⁴

Het zou bijna anderhalve eeuw duren voor er weer een bijbeldeel in Gouda gedrukt werd. In 1620 was het de van

oorsprong Zuid-Nederlandse drukker Jasper Tournay die in opdracht van boekverkoper Andries Burier een Nieuw Testament in kwartoformaat in druk uitgaf.³⁵ Beide heren hadden zich voordien vooral beziggehouden met het uitvoeren van werk van remonstrantse en andere vrijzinnige auteurs. Door de wetsverzetting (verandering van het stadsbestuur) door prins Maurits moesten zij voortaan afzien van het (laten) drukken van dergelijk werk. Noodgedwongen legden zij zich vervolgens blijkbaar toe op ‘veilig’ drukwerk, zoals genoemde uitgave. Vijf jaar later waagde Tournay zich zelfs aan een volledige uitgave van een bijbel, zij het in samenwerking met de Amsterdamse uitgevers Fransoys Boels en Hendrick Laurensz. Voor de laatste uitgever drukte hij in 1632 nog eens het Nieuwe Testament. Het Goudse element van deze drie uitgaven bleef evenwel bescheiden, want alleen achterin de werken staat vermeld: “Gedruckt te Gouda by Jasper Tournay”.³⁶ Hoe anders was dat met de eerste uitgave van de Statenbijbel die in 1647 in Gouda het licht zag, dankzij de inspanningen van vader en zoon Rammazeyn.

De Rammazeynbijbel

De volledige bijbel die in 1625 bij Tournay verscheen was een bewerking van de in gereformeerde kring tot dan toe meest gebruikte ‘Deux aces’-bijbel. Deze naam was te danken aan een merkwaardige, aan het dobbelspel ontleende kanttkening bij Nehemia 3 vers 5 in deze uitgave. Deze voorganger van de Statenbijbel kende vele edities en werd telkens weer gecorrigeerd en ontdaan van fouten. Ook Tournay’s uitgave was zo’n bewerking, dit keer van de hand van Sixtinus Amama, professor in de Hebreeuwsche taal te Franeker. Een lange levens- en gebruiksduur was deze bijbel niet gegeven, want de Statenvertalers waren op moment van verschijning al een heel eind op streek met een volledig nieuwe vertaling van de bijbel. Niettemin zou het nog tot 1637 duren voordat de eerste druk van deze Statenbijbel beschikbaar kwam, verzorgd door Paulus Aertsz. van Ravesteyn en de weduwe van Hillebrant van Wouw in Leiden en beschermd door een privilege van de Staten-Generaal.³⁷

Het Statenprivilege, dat het alleenrecht van drukken

34. www.bibliasacra.be: Bibles printed in the Netherlands and Belgium

35. I. le Long, Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, geopent, in een Historische Verhandeling van de Oversettinge der Heyligen Schriftuure in de Nederduytsche Taale, sedert deselve eerst wierdt ondernomen; benefens de Veranderingen, welke daar omtrent door de Gereformeerde, Luthersche, Mennoniten en Roomsche-gesinde, van tydt tot tydt tot nu toe gemaakt zijn (..), (Amsterdam 1732) 779.

36. Le Long, Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, 761-765.

37. W.C. Poortman, *Bijbel en Prent. Boekzaal van de Nederlandse Bijbels*, deel I (’s-Gravenhage 1983) 148-151.

voor de periode van vijftien jaar toekende aan Van Ramesteyn, bleek in de praktijk een loze letter. De behoefte aan de nieuwe bijbelvertaling was in de Nederlanden zo groot, dat de markt weldra werd overspoeld door illegale uitgaven van dit monumentale drukwerk. De uitgevers van deze zogeheten roofofdrukken wisten zich doorgaans beschermd door het stadsbestuur van hun eigen woonplaats. Met name de Hollandse stadsbesturen probeerden op allerlei manieren hun onafhankelijkheid tegenover het centrale gezag van de Staten-Generaal te bewaren en schroomden niet ondernemingslustige drukkers een stedelijk privilege toe te kennen voor een bijbeluitgave. Dat in een dergelijke uitgave het silhouet van de stad de titelpagina zou sieren en dat het stadswapen ook voorin werd afgedrukt, droeg zeker bij aan deze bereidwilligheid van naar stedelijke roem hunkerende bestuurders.

Ook de in Gouda werkzame boekdrukker Pieter Rammazeyn, net als Tournay telg uit een Zuid-Nederlandse familie, vatte al snel na de verschijning van de eerste Statenbijbel het plan op voor een roofofdruk. Mogelijk bracht hij al in hetzelfde jaar 1637 zo'n editie op de markt, maar helemaal zeker is dat niet. Er is een uitgave uit dat jaar bekend die in Gouda gedrukt was, maar deze uitgave bevat geen naam van de uitgever.³⁸ Zeker is dat hij en zijn zoon Johannes Pietersz. Rammazeyn in 1643 het Nieuw Testament drukten in respectievelijk het duodecimo- en het kwartoformaat,³⁹ alvorens beiden zich in 1647 gezamenlijk waagden aan een volledige Statenbijbel in folioformaat, inclusief de apocriefe boeken.

In 1647 is elke geheimzinnigheid over de herkomst van de bijbel overbodig dankzij een privilege van het Goudse stadsbestuur. In het Kamerboek van de Goudse magistratuur valt te lezen dat Johannes Rammazeyn op 1 april van dat jaar toestemming kreeg "den grooten Bijbel te mogen laeten drukken met den titel van consent van de Heeren Burgemeesteren ende Regeerders der steden van der Goude".⁴⁰ Deze toestemming was niet alleen opmerkelijk omdat het Goudse stadsbestuur de uitgave van een roofofdruk van een officieel stempel voorzag, maar ook omdat zij werd verleend aan een drukkersgeslacht dat geen deel uitmaakte van de gereformeerde kerk, maar lid was van de Remonstrantse Broederschap. Van

enige bezwaren uit gereformeerde hoek was echter geen sprake. Integendeel: toen de bijbels van de persen waren gekomen, bestelden de kerkmeesters van de Sint Jan prompt vijf exemplaren in luxe uitvoering voor in de burgemeestersbanken en nog eenzelfde aantal boeken in eenvoudiger uitvoering voor eigen gebruik.⁴¹

De Goudse Rammazeynbijbel kwam er dus wel, maar uiteindelijk zou blijken dat met name Johannes zich pijnlijk had vertild aan deze reusachtige en financieel riskante onderneming. Van meet af aan was duidelijk dat hij de dikke folianten niet in zijn eentje kon financieren en produceren in zijn bedrijf aan de Korte Groenendaal, genaamd "In de nieuwe Druckerye". Zijn vader Pieter, die in hetzelfde straatje de drukkerij "In 't verguld A.B.C." had, nam het Oude Testament voor zijn rekening. Voor de financiering van een en ander moest Johannes geld lenen bij enkele collega-drukkers, bij wie hij reeds in het krijt stond. Bovendien ging hij een compagnie aan met de Utrechtse boekverkoper Esdras Snellaert, waarschijnlijk om een goede afzet te realiseren.⁴²

Het drukproces van de reusachtige folianten (671 folio's, ofwel 1342 pagina's met de Augustijnletter op grote vellen "schoon schrijfpapier") legde een zwaar beslag op de twee drukkerijen en nam bijna anderhalf jaar in beslag. Op 28 december 1648 was de klus geklaard en ontving Johannes 200 gulden als dank voor de "dedicatie" van het boek aan het Goudse stadsbestuur en als compensatie voor de levering van vijf exemplaren.⁴³ Alle bijbels die de drukkerij verlieten waren voorzien van een fraai gegraveerde titelpagina, met stadswapen en onderaan een door Josua Offermans gegraveerd gezicht op Gouda.

38. Poortman, *Bijbel en Prent*, 227.

39. Poortman, *Bijbel en Prent*, 229.

40. J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop 1974) 404.

41. L. Boots, 'Een illegale Goudse bijbeluitgave'. *De Schatkamer. Regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1995) 69.

42. Boots, 'Een illegale Goudse bijbeluitgave', 70.

43. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers*, 404.

Het is niet mogelijk na te gaan in welke oplage het werk verscheen. Afgaand op de aantallen exemplaren die overgedragen werden als onderpand aan scholdeisers, moeten er vele honderden Rammazeynbijbels zijn gedrukt. Zij verlieten in ongebonden en ongesneden staat de drukkerij, om elders gebundeld te worden. Daarbij was het voor vermogende kopers mogelijk te kiezen voor een zeer luxe of juist een eenvoudige boekband van leer of perkament, die vanwege de omvang van het werk overigens wel altijd verstevigd moest worden met houten planken. In sommige exemplaren werden uitvouwbare gravures met bijbelse kaarten bijgebonden, die overigens niet door Rammazeyn zelf gedrukt waren. De verkoopprijs van deze bijbel kon door deze verschillen in uitvoering variëren van 6 tot 24 gulden per exemplaar.⁴⁴

Voor Johannes Rammazeyn betekende de bijbeluitgave naar alle waarschijnlijkheid de definitieve financiële nekslag. Geldelijke ondersteuning van zijn vader Pieter kon niet verhinderen dat hij in 1649 failliet werd verklaard en dat zijn inboedel bij opbod moest worden verkocht. Nadat Rammazeyn senior in januari 1651 overleed, slaagde Johannes in 1652 erin – mogelijk mede met behulp van de nalatenschap van zijn vader – om in 's-Gravenhage een nieuwe start te maken als boekdrukker. Daar zou hij nog vele boeken van de persen laten rollen.⁴⁵

Een negentiende-eeuwse prachtbijbel uit Gouda

Het zou meer dan twee eeuwen duren voordat een Goudse drukker zich weer zou wagen aan zo'n grote bijbeluitgave. Uiteindelijk was het Gerard Benjamin van Goor, sinds 1839 in deze stad gevestigd met zijn bedrijf, die zich aan zo'n onderneming waagde. De wijze waarop hij hieraan gestalte gaf mag bijzonder vindingrijk genoemd worden. De Goudse boekhandelaar en boekdrukker, die zich vooral toelegde op het uitgeven van woordenboe-

ken, schoolboeken en kinderliteratuur, besloot in 1855 tot het drukken van een reusachtige bijbel die voorzien zou worden van paginagrote "staalplaten" met bijbelse tafereelen en een kaart van het Heilige Land.⁴⁶

Om de financiële drempel voor de aanschaf te verlagen, zeer noodzakelijk in deze tijd van economische achteruitgang, bracht Van Goor het boek niet in één keer op de markt, maar in 92 losse afleveringen. Deze werden door handelsreizigers van deur tot deur aan de man gebracht tegen een prijs van 65 cent per stuk bij voorintekening. De totale bijbel ging de koper daarmee f. 59,80 kosten, zij het dat hij de afleveringen aan het eind dan nog wel moest laten inbinden. Voor vermogende kopers had Van Goor daarvoor een uitzonderlijk fraai bewerkte boekband in de aanbieding, met daarop aan voor- en achterzijde met leer overtrokken bijbelscènes van papier-maché. Deze band, die voorzien was van twee koperen boekklampen en vier pootjes in het achterblad, kostte f. 16,50.⁴⁷

Van Goor was redelijk optimistisch in zijn verwachtingen wat betreft de afzet. Hij liet maar liefst 2500 exemplaren van de bijbel drukken. Om de afzet te bevorderen liet hij de colporteurs op pad gaan met een speciale prospectus, terwijl zij de eerste duizend intekenaren een speciaal voor deze bijbel voorgedrukt familieregister met toepasselijke gravures gratis mochten aanbieden. Zo'n familieregister sloot aan bij de aloude gewoonte in gereformeerde kring om geboorten, huwelijken en sterfgevallen op te tekenen in de door de familie gebruikte grote Statenbijbel.

De bijbelteksten in de Van Goorbijbel beslaan 1975 pagina's, de apocriefe boeken meegerekend, die een jaar later (1856) verschenen. De beide testamenten en de apocriefe boeken hebben – zoals gebruikelijk – eigen titelpagina's, met ook elk een eigen titelplaat. De teksten zijn afgedrukt in twee kolommen, die worden gescheiden door een smalle tekstband met tijdsaanduiding en kruisverwijzingen naar andere bijbelteksten. Onderaan de pagina staan "ophelderende aantekeningen", van de hand van vooraanstaande theologen van die tijd. De platen waren van de hand van W.H. Bartlett, die ze natekende van afbeeldingen van bekende schilderijen. Deze

44. Boots, 'Een illegale Goudse bijbeluitgave', 69.

45. Briels, Zuidnederlandse boekdrukkers, 402-405.

46. Poortman, Bijbel en Prent, 193.

47. J. van Loo, *Prachtbijbel blijkt prachthandel* (Gouda 1995), 1-3.

BIBLIA,

Dat is:

De gantsche H. Schrifture,
vervattende alle de Canonijcke
Boecken des Ouden en des Nieuwen

TESTAMENTS.

Nu Eerst,

Door last der Hoog. Mog. HEEREN
STATEN GENERAEL
vande Vereenighde Nederlanden en volgens het
Besluit vande Synode Nationael, gehouden tot
Dordrecht, inde Jaeren 1618. ende 1619.

Uyt de Oorspronckelycke talen in onse
Neder-landtsche tale getrouwelijck overgelet

Met nieuwe bij-gevoegde Verklaringsen op de duytere
plaetsen, aenteekeningen van ghelyck-luydende
Texten, ende Nieuwe Registers over beyde de

TESTAMENTEN.

Tot Goude, by Pieter Rammazeyn,
Met Consent vande E. A. Heeren, de Heeren Burgemeesters
en Regeerders der Stadt Gouda.

platen, 79 in getal, waren niet uniek, maar werden eerder gebruikt voor een Londense bijbeluitgave.⁴⁸ Zij vertonen niet alleen scènes uit het Oude Testament, zoals in eerdere tijden gebruikelijk was in gereformeerde bijbels, maar ook gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament. Zo siert een afbeelding van Maria en het kindje Jezus het begin van de evangeliën.

Deze Goudse bijbeleditie, die door Van Goor in zijn folder en in de aanwijzing voor de binder als *Prachtbijbel* wordt aangeduid, was niet alleen voorzien van de eerder genoemde fraaie boekband, maar kende ook een opdracht aan koninging Sophia Frederica Mathilda van Württemberg, de echtgenote van koning Willem III. Om die reden wordt de bijbel soms wel aangeduid als de Sophiabijbel. De uitgave is voorin voorzien van een lijst van intekenaren, waaruit blijkt dat deze Goudse bijbel over geheel Nederland en Nederlands-Indië verspreid werd. De lijst telt in totaal 75 Goudse bezitters van deze Prachtbijbel. Anders dan de Rammazeyns, is Van Goor er financieel goed uitgesprongen. In zijn afrekening meldt de drukker dat hij maar liefst 61.452,26 gulden winst heeft overgehouden aan deze onderneming, bij een omzet van 110.607,00 gulden.⁴⁹

Een Goudse ouderlingenbijbel

Eerder zagen wij reeds dat de kerkmeesters van de Goudse Sint Jan in het midden van de zeventiende eeuw een aantal Rammazeynbijbels aanschafte voor gebruik in de kerk. Het ligt voor de hand dat deze exemplaren voorzien werden van een eigendomskenmerk van de kerk of gemeente of aan een ketting gelegd werden, om te voorkomen dat deze kostbare drukwerken door kerk-gangers of anderen – de kerk was in die dagen immers een publieke ruimte en ook een algemeen wandelgebied en kerkhof – zouden worden meegenomen.

Rijk bewerkte omslag van de van Goorbijbel (foto Paul Abels)

De vraag dringt zich op of kolossale boekbanden als de Rammazeynbijbel wel zo geschikt waren voor praktisch gebruik in een kerkbank. Waarschijnlijk niet en het wekt dan ook geen bevreemding dat de kerkmeesters in latere tijd meer handzame edities voor gebruik in de kerkbanken aanschafte. Deze edities waren niet afkomstig uit Goudse drukkerijen, simpelweg omdat na de Rammazeyns geen Goudse drukkers zich meer waagden aan zo'n integrale uitgave. Daarom maakten de Goudse ouderlingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw bijvoorbeeld gebruik van een bijbel in kwartoformaat, die in 1782 te Haarlem gedrukt werd door Johannes Enschede. Toch droegen deze boeken op een specifieke manier wel een Gouds kenmerk. De ouderlingenbijbels werden namelijk op identieke wijze ingebonden en voorzien van de opdruk *St. Janskerk* in goud. Zo gaf in dit geval niet de boekdrukker, maar de boekbinder letterlijk toch een Gouds stempel aan deze bijbels.

48. Van Loo, *Prachtbijbel*, 7.

49. Van Loo, *Prachtbijbel*, 8-11.

Waarde

Het is niet waarschijnlijk dat de twee Goudse bijbels die in het incunabeltijdperk het licht zagen ooit te koop zullen worden aangeboden. Zij zijn uiterst zeldzaam en wie ze wil zien, is aangewezen op bibliotheek of archief. Overigens worden zeer sporadisch nog wel dergelijke zeer oude Goudse drukken op veilingen aangeboden. Zeer opmerkelijk was het daarom dat bij veilinghuis Beijers in Utrecht op 10 juni 2008 gelijktijdig maar liefst drie werken werden aangeboden die in Gouda waren gedrukt door Gheraert Leeu. Een ervan was in het Nederlands (de zogeheten *Passionael* of Gouden Legende van Jacobus de Voragine) en bracht 13.000 euro op, exclusief een kwart veilingkosten. Van de twee Latijnse werken werd *Consellatio peccatorum* op € 9000 afgehamerd, terwijl het andere (*Sermones sensati*) bij een geschatte opbrengst van 6 à 8000 euro onverkocht bleef.

De Rammazeynbijbel wordt af en toe nog wel eens te koop aangeboden. De vraagprijs is daarbij sterk afhankelijk van de staat van het boek. Bijbels zijn in vervlogen tijden doorgaans zeer intensief gebruikt en dragen daardoor meestal sterke gebruikerssporen. Veel exem-

plaren zijn door de eeuwen heen dan ook provisorisch of professioneel gerestaureerd. De prijzen voor deze bijbel variëren daardoor tussen de 800 en 3000 euro.

De hoge oplage en brede verspreiding van de Van Goor-bijbel zijn er debet aan dat dit loodzware boekwerk niet bepaald zeldzaam is. Ook hier is de staat van de exemplaren zeer uiteenlopend en bepalend voor de prijs. Veel geld, tot 1500 euro, wordt gevraagd voor exemplaren met de fraaie reliëfband. Maar er zijn ook uitvoeringen met een veel eenvoudiger boekband, die op veilingen voor onder de 100 euro weggaan. Een zwak punt in alle edities zijn de vochtvlekken, die bij deze negentiende-eeuwse papierkwaliteit blijkbaar onvermijdelijk zijn.

De waarde van bijbels met andere specifieke Goudse kenmerken, zoals de beschreven ouderlingenbijbel, is moeilijk aan te geven. Vraag maar raak is hier het adagium, omdat de waarde ervan niet zozeer bepaald wordt door het boek zelf maar door de bijzondere waarde die de 'gek' eraan hecht. De prijs van de jongste Goudse bijbel, met de kleurenafbeeldingen van de Goudse Glazen, is daarentegen helder. De vaste boekenprijs bepaalt dat dit boek in elk geval het komend jaar € 84,50 moet kosten.